

Legal status of personality in Byzantine Empire

Статус особистості у Візантійській імперії

Oleksii Fast

Key words:

Byzantine, Eastern Roman Empire, history of law, legal status of personality, human rights, Middle Ages.

Ключові слова:

Візантія, Східна Римська імперія, історія права, правовий статус людини, права людини, середні віки.

Візантія – пряма наступниця античної Римської імперії та єдина держава Європи, яка в епоху Середньовіччя повною мірою зберегла власну античну спадщину. За рівнем розвитку ремесел і торгівлі, інтенсивністю міського життя Візантія періоду раннього Середньовіччя випереджала країни Західної Європи¹.

За свою майже тисячолітню історію Візантійська імперія пройшла шлях від наймогутнішої держави Європи і Середземномор'я до крихітної, оточеної ворогами країни на сході Балкан. Географічне розташування Візантії зумовило утворення унікальної правової культури, яка формувалася під дією потужних європейських і азійських культурних впливів. У результаті виникла своєрідна модель взаємодії держави і суспільства, заснована на специфічному розумінні соціально-правової природи особистості. Візантійська концепція правового статусу людини формувалася на перетині античних і християнських, західних та східних традицій.

Водночас Візантія і сама потужно культурно впливала на молоді європейські держави. Найбільш відчутно культурна експансія «держави ромеїв» позначилася на правових системах країн Східної Європи. Зокрема, сусідство Візантії з південними слов'янами істотно вплинуло на їхній швидкий перехід від протодержавних утворень до ранніх державних форм на основі феодалного укладу². Під визначальним впливом, а часто і за безпосередньої участі візантійців відбувалися суспільні зміни в державному та правовому житті Київської Русі після запровадження християнства. Саме за посередництва візантійців наші пращури сприйняли не лише нову віру, але й античну культурну спадщину.

Зважаючи на вищезазначене, очевидно, що дослідження правового статусу людини у Візантії сприяє поглибленню розуміння витоків європейської правової традиції та становить значний науковий інтерес.

Стан дослідження. Питання еволюції прав людини в Європі достатньо детально розроблене світовою та українською юридичною наукою. У вітчизняній науці відчутний внесок у дослідження даного питання зробили: С. Бостан, С. Головатий, М. Козюбра, П. Мартиненко, Д. Севрюков, О. Шевченко, С. Шевчук та інші спеціалісти.

Водночас питання місця Візантії у вказаному процесі світовою наукою розроблене недостатньо. Причину такого стану речей вбачаємо в негативному стереотипі, який утвердився в європейській суспільній свідомості в Новий час під впливом діячів Просвітництва. Термін «візантійський» часто асоціюється з такими негативними рисами, як автократія, бюрократизм, корупція та занепад. Просвітителі не надто переймалися справжньою історією Візантії, проте використовували її гіперболізований образ за архетип авторитарної та корумпованої держави³. Натомість сучасна наука схильна заперечувати даний стереотип і дедалі частіше розглядає візантійське суспільство як активне, динамічне, сформоване на основі античних державницьких ідеалів. Таких висновків дійшли визначні вчені багатьох країн: німець Г. Бек, американець Е. Калделліс, британка Дж. Херрін, а також їхні російські колеги І. Медведєв, В. Вальденберг та інші.

¹ Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю. Шемшученка та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А – Г, С. 453.

² Бостан Л., Бостан С. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2014. С. 127.

³ Калделліс Е. Візантійская республика: народ и власть в Новом Риме / пер. и отв. ред. В.И. Земскова. СПб.: Дмитрий Буланин, 2016. С. 32.

В українській науці можна виділити роботи представників вітчизняної школи візантології: Л. Войтовича, А. Домановського, Н. Козака, І. Лильо, М. Мельника, С. Сорочана, О. Файди. У працях зазначених науковців приділяється значна увага дослідженню особливостей конституційного устрою, правової культури та статусу особистості у Візантії. Водночас варто зауважити, що власне юридичною наукою дана тема проігнорована.

Наукова новизна. Дане розроблення є першою у вітчизняній юридичній науці спробою комплексно дослідити основи правового статусу людини у Візантійській імперії. Стаття має на меті висвітлення передумов формування статусу людини в правовій культурі Візантії та визначення окремих рис, що її характеризують.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правового статусу людини і громадянина у Візантії становить певну складність через малочисельність суто юридичних історичних джерел у даній сфері. Візантійська цивілізація взагалі не лишила глибоко розробленої письмової законодавчої спадщини в царині публічного права. Наслідуючи традицію античного Риму, візантійські законотворці були зосереджені на розвитку та вдосконаленні приватноправового та кримінального законодавства. Натомість у Візантії практично відсутні державні акти, які б прямо визначали коло прав і обов'язків людини або межі державної влади. Не було нічого подібного до західноєвропейських середньовічних протоконституційних актів на кшталт Великої хартії вольностей або Великого березневого ордонансу.

Юридична джерельна база, здатна пролити світло на досліджуване питання, вичерпується окремими імператорськими наказами та новелами законодавства. Деякі загальні натяки, що вказують на місце людини у візантійській політичній і правовій системі, містяться в кодифікованих законодавчих актах різних часів, як-от Еклога, Епанагога (Ісагога), Василіки й інші. Загалом, конституційна система Візантійської імперії будувалася на основі звичаєвого права, яке лише уточнювалося імператорськими та церковними актами.

Такий стан речей змушує дослідника звертатися не лише до актів писаного законодавства, але і до філософських, політичних та історичних першоджерел, здатних прояснити фактичний правовий статус людини та надати інформацію про візантійську правову культуру загалом.

Формування Візантійської державності, а точніше, трансформація античної Римської імперії в середньовічну державу, відбувалося під впливом низки економічних, політичних і культурних чинників. Визначальними з яких стали три: християнізація суспільства; втрата західних територій і зміщення політичного та культурного життя на схід держави; а також криза рабовласницького ладу та формування феодалної економічної системи. Дані процеси діяли синхронно і значною мірою обумовлювали один одного. У результаті розгортання зазначених процесів у правовому житті Візантії, як, власне, і в інших християнських державах Європи, простежуються дві кардинальні тенденції, які визначили парадигму розвитку правового статусу людини: зміцнення авторитету монарха та підвищення соціального статусу людини. З погляду людини XXI ст., дані тенденції здаються майже антагоністичними, проте вони цілком гармонійно поєднувалися у свідомості людини середньовіччя, яка сприймала всесвіт як ієрархічну систему. Держава, на думку людей середньовіччя, була віддзеркаленням небесної ієрархії: монарх керує державою так само, як Бог керує світом. Отже, високий авторитет імператора у Візантії визнавався суспільно корисним та, принаймні в теорії, тільки сприяв утвердженню статусу людини. Водночас варто зробити суттєве уточнення: влада імператора, незважаючи на безпрецедентний авторитет, вважалася легітимною тільки за умови, що вона здійснюється в інтересах суспільного блага⁴.

Видатний філософ, богослов і державний діяч X ст. Миколай Містик називав імператора «неписаним законом», проте одразу уточнював, що ця дефініція зовсім не означає, що він наділений правом порушувати закон і робити все, що заманеться, навпаки, імператор є законом, який знаходить прояв у його діях, спрямованих на утвердження суспільної користі. Творячи несправедливість, василевс перетворюється на тирана і тим самим заперечує божественне походження своєї влади, а отже, втрачає легітимність. Самодержець, на думку Миколая Містика, має «задовольнятися своєю владою і не переступати меж, намічених йому Богом»⁵. Аналогічні думки знаходимо в роботах Іоана Зонари, Феофілакта Охридського, Патріарха Фотія, Мануїла Мосхопула, Кекавмена та багатьох інших. Ідея легітимності імператорської влади є постійним рефреном усієї філософсько-правової думки Візантії. Отже, для візантійської правосвідомості воля імператора, хоча і стоїть вище писаного законодавства, проте має чіткі природно-правові та моральні

⁴ Калделлис Э. Византийская республика: народ и власть в Новом Риме / пер. и отв. ред. В. Земскова. СПб.: Дмитрий Буланин, 2016. С. 136.

⁵ Медведев И. Правовая культура Византийской империи. СПб.: Алетейя, 2001. С. 70.

обмеження. Візантійський публіцист Кекавмен зазначав: «Поки василевс своїми діями та законоположеннями чинить благо, ми підкорюємося йому. Проте, якби він сказав: «Випий отруту!», – ти, звичайно, не зробив би того, або якби сказав: «Увійди в море і перепливи його!», але і цього ти не зможеш зробити»⁶. Отже, легітимність влади імператора обумовлювалася моральною та фізичною можливістю виконання його наказів. Зрештою, візантійське законодавство знає приклади «самообмеження» влади монарха. Так, у новелі імператора Мануїла Комніна 1158 р. зазначається: «<...> якщо моєю царственістю буде наказано усно чи письмово будь-що, що протирічить праву або змісту законів, то нехай воно буде недійсним і в усіх випадках не чинним»⁷.

Виразною рисою візантійської автократії, яка відрізняє її від азійських держав, є чітке розмежування посади імператора та його особистості. Якщо перша має божественне походження та віддзеркалює «небесну ієрархію», то імператор як особистість є звичайною людиною, чиновником, який отримав відповідну владу винятково для виконання посадових обов'язків. Так у II титулі Василік зазначається, що імператор є уособленням законності та загальним благом для всіх підданих. Він нікого не переслідує, керуючися ворожнечею, і нікого не нагороджує за власною ініціативою, проте роздає нагороди залежно від вчинків кожного⁸.

Варто зазначити, що принцип спадковості влади утверджувався у Візантії вкрай важко. Формально кожен імператор отримував владу від народу в особі мешканців столиці. Легітимність отримання посади підтверджувалася вигуками народного зібрання «Аксіос!» («Достойний!») та урочистою присягою нового імператора. Такий стан речей, на думку американського візантолога Ентоні Калделліса, вказує на республіканський характер візантійської державності. Водночас після інтронізації влада імператора жодним чином юридично не обмежувалася. Єдиним способом висловлення недовіри до правлячого монарха було позбавлення його влади через повстання. Варто зазначити, що такі дії вкладалися в матрицю візантійської правової культури та вважалися цілком допустимими. На практиці це призводило до формування інституту «популярності» імператора в очах народу як передумови його легітимності.

Показово, що в період із 323 по 1453 рр. з 88 візантійських монархів 43 втратили престол внаслідок акцій народного невдоволення. Характерно, що позбавлення імператора влади ніколи приводило до жодних конституційних змін. Метою зміщення імператора завжди було виключно відновлення втраченого правового порядку. Сама ж імператорська влада не втрачала свого престижу.

Загалом, для візантійської правосвідомості обсяг влади завжди кореспондував обсягу відповідальності, покладеної на владну особу. Характерний приклад міститься в «Тактиці Лева» – військовій інструкції, що мала нормативний характер. Автор «Тактики», імператор Лев VI Мудрий, встановив диференціацію військових покарань залежно від посади воїна. Даний акт не встановлював конкретних покарань для рядових солдатів (стратіотів) та молодшого офіцерського складу за непослух командиру, проте представник «особового складу тагми» (вищого командного складу) в аналогічній ситуації карався на смерть⁹.

У даному контексті характерним є ставлення візантійської карної системи до учасників заколотів та інших злочинів проти держави. До організаторів таких діянь карна система була суворою: на них чекала страта або осліплення. У кращому разі заколотники могли розраховувати на конфіскацію майна і постриження в монахи. Причому покарання зазвичай чекало не лише на самого невдалого узурпатора, але і на його оточення та членів сім'ї. Водночас простих громадян або солдатів, які воювали на боці заколотників, суттєво не карали: зазвичай їх лише проводили містом зі зв'язаними руками, після чого відпускали¹⁰.

Під впливом формування феодалізму та християнства у Візантії відбувається переосмислення цінності людини. З погляду візантійського права, кожна людина за своєю природою вважалася вільною як син Бога та істота, очищена Христом. Також дещо корегуються завдання закону і права: тепер кожна людина – особистість, яка має бути наділена правами, адже її свобода подарована не державою, а Богом¹¹.

⁶ Кекавмен. Советы и рассказы: поучение византийского полководца XI в. Подг. текста, введ, пер. с греч., коммент. Г. Литаврина. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Алетейя, 2014. С. 291.

⁷ Кекавмен. Советы и рассказы: поучение византийского полководца XI в. Подг. текста, введ, пер. с греч., коммент. Г. Литаврина. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Алетейя, 2014. С. 65.

⁸ Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред.. С. Сорочана, Л. Войтовича. Львів: Априорі, 2011. С. 275.

⁹ Лев VI Мудрий. Тактика Льва. СПб.: Алетейя, 2012. С. 162.

¹⁰ Литаврин Г. Как жили византийцы / под ред. А. Каждан. СПб.: Алетейя, 2014. С. 160.

¹¹ Величко А. Идея права в Византии. Северо-Кавказский юридический вестник. 2011. № 1. С. 16.

Автори візантійських законодавчих актів часто акцентували увагу на їхній гуманістичній спрямованості. Так, метою ухвалення Еклоги проголошувалося пом'якшення законів у дусі утвердження більшого людського кохання¹².

Водночас візантійська теорія соціальної справедливості засновувалася на принципі законності і непорушності станового розшарування суспільства. Суспільна злагода, на думку візантійців, могла бути досягнута за умови розподілу прав залежно від соціального статусу й індивідуальних заслуг кожного. Услід за античними авторами, візантійці виступали проти «механічної» рівності, якій протиставляли рівність «дистрибутивну»: кожному має віддаватися «йому належне право», яке зовсім не обов'язково має бути тожним праву іншого¹³. Так само, як і в середньовічній Європі, у Візантійській імперії суспільний ідеал вбачався в гармонійній співпраці формально нерівних між собою людей, кожен з яких відіграє унікальну соціальну роль. «Священик, лицар і селянин мають бути товаришами» – така класова гармонія і заперечення соціальної мобільності – ідеал Європейських мислителів тієї епохи¹⁴. Дана концепція відображала значне соціальне-правове розшарування візантійського суспільства. До кінця візантійської історії інститут рабства формально так і не був скасований, хоча, через економічні причини, практично цілковито занепав уже в епоху раннього Середньовіччя. Водночас статус раба у Візантії суттєво еволюціонував порівняно з античним Римом. Якщо, за висловом Ульпіана, раби в Римі вважалися «ніким» – тобто цілком виключалися з кола суб'єктів права, то візантійське законодавство вже визнавало за рабами певні майнові права, та визнавали законним шлюби між рабами та вільними громадянами¹⁵.

Незважаючи на те, що закон не встановлював відповідальності господарів за жорстокість до рабів, візантійська суспільно-правова думка рішуче засуджувала такі прояви як аморальні та закликала громадян бути милосердними. Вірогідно, суспільний осуд став одним із чинників відмирання інституту рабства.

Перехід від античного Риму до середньовічної Візантії позначився суттєвими змінами в соціально-правовому статусі жінки. За класичним римським правом, жінка не була самостійним суб'єктом цивільного права та цілком залежна від чоловіка, батька, опікуна [14, с. 90]. Заперечувалися будь-які самостійні політичні права жінок. Жінка завжди перебувала в тіні свого чоловіка і лише користувалася перевагами його соціального статусу.

Розвиток візантійського права був спрямований на утвердження статусу жінки як повноправного суб'єкта цивільно-правових і шлюбно-сімейних правовідносин. Державна влада прагнула до забезпечення майнових прав жінки, особливо дружини і матері, все більше підкреслюючи її рівність із чоловіком. Починаючи з VIII ст., діти, незалежно від статі, отримували рівні права на спадок батьків. Остання норма навіть випереджала законодавство середньовічної Західної Європи.

Водночас сімейне право Візантії вводило низку невідомих класичному римському праву обмежень як для жінки, так і для чоловіка. Зокрема, законодавчо були суттєво обмежені підстави для розлучення й укладання нового шлюбу. Крім того, у візантійському законодавстві відбувається переосмислення подружньої зради, яка під впливом християнства починає вважатися кримінальним злочином. Показово, що покарання, які передбачалися за даний вид правопорушень, вирізнялися жорстокістю та принизливим характером: публічне (відрізання носа, бичування тощо).

Специфічною рисою візантійської правової культури було те, що, як зазначає Г. Літаврін, забезпечуючи майнову рівність жінки, візантійський закон всіляко обмежував її суспільно-політичну активність¹⁶. Проте, незважаючи на справедливість наведеного твердження, варто зазначити, що і в політичному житті статус жінки поступово утверджувався. Так, якщо дружини імператорів античного Риму ніколи не сприймалися як носії влади, то візантійські імператриці вважалися рівними за статусом своїм вінченосним чоловікам. Навіть більше, історії відомі випадки, коли візантійські цариці ставали одноосібними володарками. Згадати хоча б бурхливі періоди правління імператриць Зої або Ірини. На думку французького візантиніста А. Рамбо, політична роль цих жінок була унікальною порівняно з іншими середньовічними християнськими та мусульманськими країнами¹⁷. Про високий рівень освіченості серед жінок аристократичного кола

¹² Еклога: Візантійський законодавчий свод VIII в. М.: Наука. 1965. С. 39.

¹³ Медведев И. Правовая культура Византийской империи. СПб.: Алетейя, 2001. С. 85.

¹⁴ Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М.: Искусство, 1990. С. 30.

¹⁵ Большая энциклопедия / под ред. С. Южакова, П. Милюкова. СПб., 1896. Т. 4. С. 792.

¹⁶ Литаврин Г. Как жили византийцы / под ред. А. Каждан. СПб.: Алетейя, 2014. С. 168.

¹⁷ Rambaud A. Empereurs et Impératrices d'Orient. 1891. Т. 103. Р. 821.

свідчить наявність серед них видатних істориків, авторів політичних трактатів, наприклад, Євдокія Макремволітіса, Анна Комніна.

Висновки. Аналіз правового статусу людини у Візантійській імперії дозволяє зробити нижчезазначені висновки.

Візантійська концепція правового статусу людини сформувалася на основі давньоримських політико-правових поглядів під впливом християнського віровчення та суспільно-економічних змін у середньовічній Європі.

Римські республіканські традиції знайшли втілення у візантійському політично активному суспільстві. Легітимність державної влади на чолі з імператором обумовлювалася служінням суспільній користі. Отримуючи владу, імператор урочисто присягав перед народом, а народ вигуками «Аксіос!» підтверджував легітимність вступу нового монарха на престол. Водночас влада імператора була юридично нічим не обмежена. Єдиним способом висловлення недовіри до правлячого монарха, який перетворився на тирана, було позбавлення його влади шляхом повстання. Характерно, що відлучення таких імператорів від влади ніколи спричиняло жодних конституційних змін. Візантійському праву невідомі договірні конституційні акти, подібні до Західноєвропейських. Мова завжди велася винятково про відновлення status quo.

Візантійське суспільство характеризувалося широкою, майже необмеженою владою державної бюрократії. Проте пропорційно до влади зростала і міра посадової відповідальності чиновника.

На відміну від античного права, візантійська суспільно-правова думка під впливом християнства починає розглядати кожну людину як незаперечну цінність. Проте такий «гуманізм» мав доволі специфічні особливості. Для Візантії, як і для тогочасної Західної Європи, характерною є концепція «дистрибутивної рівності». Даний підхід передбачає, замість гарантування кожному рівних прав, надання кожному індивідуального обсягу прав та обов'язків, обумовленого його соціальною роллю. Суспільний ідеал вбачався в гармонійній соціальній взаємодії формально нерівних особистостей.

Суттєві зміни, порівняно з античною Римською державою, відбулися в суспільно-правовому статусі жінки. Візантійське законодавство має тенденцію до урівнення цивільних і сімейних гендерних прав. Водночас у соціально-політичній сфері жінки залишалися суттєво обмеженими в правах і можливостях.

Анотація

Стаття присвячена виявленню характерних рис правового статусу людини в Східній Римській (Візантійській) імперії. Показана еволюція античного розуміння прав та обов'язків людини в законодавстві та філософсько-правовій думці Візантії. Названі визначальні чинники такої еволюції.

Summary

The article is dedicated to special features of personality's legal status in Eastern Roman (Byzantine) Empire. Evolution of antique understanding of personality's rights and responsibilities according to law and philosophical-and-legal teachings of Byzantine is shown. Key factors of this evolution are determined.

Використана література:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю. Шемшученка та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т.1: А – Г. 672 с.
2. Бостан Л., Бостан С. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2014. 488 с.
3. Калделліс Е. Візантійська республіка: народ і влада в Новому Римі / отв. ред. и пер. В. Земскова. СПб.: Дмитрий Буланин, 2016. 448 с.
4. Медведев И. Правовая культура Византийской империи. СПб.: Алетейя, 2001. 576 с.

5. Кекавмен. Советы и рассказы: поучение византийского полководца XI в.. Подг. текста, введ, пер. с греч., коммент. Г. Литаврина. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Алетейя, 2014. 712 с.
6. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Сорочана, Л. Войтовича. Львів: Априорі, 2011. 880 с.
7. Лев VI Мудрый. Тактика Льва. СПб.: Алетейя 2012. 368 с.
8. Литаврин Г. Как жили византийцы / под ред. А. Каждан. СПб.: Алетейя, 2014. 256 с.
9. Величко А. Идея права в Византии. Северо-Кавказский юридический вестник. 2011. № 1. С. 15–24.
10. Эклога: Византийский законодательный свод VIII в. М.: Наука, 1965. 225 с.
11. Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М.: Искусство, 1990. 396 с.
12. Большая энциклопедия / под. ред. С. Южакова, П. Милюкова. СПб., 1896. Т. 4. 794 с.
13. Підпригора О. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. К.: Вентурі, 1997. 336 с.
14. Rambaud A. Empereurset Impératrices d'Orient. 1891. Т. 103. Р. 814–838.

Oleksii Fast,

Assistant Professor

of the Department of Constitutional Law and theoretical legal sciences

Institute of Law and Social Relations

Open International University of Human Development "Ukraine"